

ДЕМОГРАФІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

Гальків Л. І.

Дана характеристика содержательной сущности категорий «человеческий потенциал», «человеческий капитал», «демографический потенциал». Раскрыты подходы к пониманию носителей человеческого капитала в составе населения. Осуществлен анализ динамики численности населения Украины в общенациональном и региональном измерении. Исследованы особенности процессов демографического воспроизведения в контексте факторов развития человеческого капитала. Автором смоделированы тенденции возрастных групп населения, на основе которых осуществлены прогнозы ожидаемых изменений в носителях человеческого капитала Украины. Выделены проблемы и риски поступательного развития отечественного человеческого капитала.

Охарактеризовано змістовну сутність категорій «людський потенціал», «людський капітал», «демографічний потенціал». Розкрито підходи до розуміння носіїв людського капіталу у складі населення. Здійснено аналіз динаміки чисельності населення України в загальнонаціональному та регіональному вимірі. Досліджено особливості процесів демографічного відтворення в контексті чинників розвитку людського капіталу. Автором змодельовані тенденції вікових груп населення, на основі яких здійснено прогнози щодо очікуваних змін у носіях людського капіталу України. Виділено проблеми та ризики поступального розвитку вітчизняного людського капіталу.

The article deals with the analysis of «human capital», «human capital», «demographic potential» categories. The article describes approaches to the selection of people in the population who are carriers of human capital. It analyzes the population dynamics in Ukraine at national and regional levels. Peculiarities of demographic processes as factors of development of human capital are described. Trends in age groups modeled by the author. Author calculated the forecast number of carriers of human capital of Ukraine. Identified problems and risks gradual development of national human capital.

Гальків Л. І.

д-р екон. наук, доц. ЛКА
lubakram@rambler.ru

ЛКА – Львовская коммерческая академия, г. Львов.

УДК 314.8.062:331.5

Гальків Л. І.

ДЕМОГРАФІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

Усі сфери життя країни: економіка, бюджет, соціальна та культурна політика залежать від потенціалів розвитку людських ресурсів. Параметри останніх формуються під впливом демографічних процесів, які, у свою чергу, інтегрально віддзеркалюють стан суспільної системи.

Глобальні суспільні трансформації призвели до набуття другорядного статусу в системі координат «земля-праця-капітал» землі як ключового ресурсу аграрної економіки, зниження ролі капіталу, технічного та технологічного забезпечення як ключової продуктивної сили індустріального суспільства, модернізації механізмів застосування індустріальних та аграрних продуктивних сил за рахунок інформатизації, зародження та набуття домінантного статусу працею [1, с. 3]. Отож, у знаннєвомісткій економіці людський капітал (усучаснений аналог категорії «праця») набуває статусу домінантної продуктивної сили, конституюючого ядра територіальної суспільної системи, базису інших капіталів (соціального, інтелектуального, культурного тощо). Це й зумовлює актуальність дослідження активаторів розвитку людського капіталу.

Не зважаючи на велику кількість публікацій, автори яких В. Антонюк [2], О. Амоша [2], С. Вовканич [3], В. Геєць [4], О. Грішнова [5], О. Єрмоченко [6], Д. Землянов [7], Е. Лібанова [4], Н. Левчук [8], Л. Мельцер [2], М. Ніколайчук [1], Н. Перепелиця [9], Л. Семів [3], Р. Фаузер [10], Л. Шевчук [11] та ін. розглядають окремі аспекти потенціальної демографії, залишається невирішеним комплекс проблем фундаментального та прикладного характеру. Зокрема, йдеться як про відсутність одноставного розуміння категорійної системи людського потенціалу, так і про актуалізацію дослідження демографічних чинників розвитку людського капіталу в сучасних умовах.

Мета дослідження полягає у виокремленні та оцінюванні демографічних детермінант розвитку людського капіталу.

Понятійно-термінологічний апарат категорії «потенціал», сформувавшись у моделях фізичних та біологічних наук, отримав розповсюдження в соціології, економіці, управлінні та ін. Сьогодні суспільні науки активно досліджують різні потенціали, що відображають певні аспекти демографічної системи – демографічний, людський, трудовий.

В енциклопедичному трактуванні категорія «демографічний потенціал» означається як потенція до відтворення населення, проте в науковій літературі зустрічаються дефініції цієї категорії [10, с. 105]: 1) на базі характеристики рівня суспільного розвитку, якості життя, середньої тривалості майбутнього життя, рівня грамотності дорослого населення, обсягу реального ВВП на душу населення; 2) як людського капіталу, 3) як ідеології людського потенціалу народонаселення. При цьому, А. Єрмоченко відзначає, що в російських публікаціях переважно вживається поняття «трудова потенція», а в зарубіжних – «людський капітал» [6, с. 68], а Н. Перепелиця – що концепція соціальної економіки практично безмежно розширює рамки включення в людський капітал всіляких здібностей, якостей і властивостей особистості, котрі є або можуть бути підставою для розширеного відтворення і реалізації на їх основі людського потенціалу [9, с. 7].

На нашу думку, ототожнення людського капіталу, демографічного потенціалу і людського потенціалу є невиправданим. Спільною основою цих категорій є їх невіддільність від людини – носія капіталу чи потенціалу. В. Антонюк носіїв людського потенціалу ототожнює з наявним населенням, трудового потенціалу – з економічно активним населенням, людського капіталу – із зайнятим населенням. Натомість Л. Семів і М. Ніколайчук виділяють активний етап реалізації людського капіталу, що відповідає трактуванню економічно активного населення і пасивний – відповідає економічно неактивному населенню пенсійного віку (ресурсу економічного розвитку через обсяги споживчих ринків). Вчені Львівської

економічної школи С. Вовканич і Л. Шевчук розглядають структуру людського капіталу, враховуючи його потенційну і реальну складові, що також дає підставу не обмежувати розуміння носіїв людського капіталу лише зайнятим населенням. Формування і накопичення людського капіталу розпочинається з народженням дитини і триває протягом періоду життя особи [1, с. 18], тобто в межах людського потенціалу. Отримання віддачі від використання запасу людського капіталу забезпечує можливість інвестування ресурсів у відтворення людського потенціалу та капіталу. У ринкових видах діяльності ця віддача виявляється у формі матеріальних винагород, доходу, прибутку тощо, в неринкових видах – у формі соціально значущих благ. Нереалізована складова людського потенціалу фінансово підтримується, головним чином, за рахунок соціальних допомог і трансфертів і може розглядатися як не використаний людський капітал.

Чисельність населення країни – фізіологічна основа формування людського капіталу – зумовлена, передусім, демографічними процесами. Для України характерний регресивний тип її тенденції. Трендові моделі, розраховані за даними на початок 1990–2013 рр. для наявного населення ($53151-341,89t$, $R^2 = 0,969$) і постійного населення ($52738-330,58t$, $R^2 = 0,974$), вказують на щорічне зменшення цих показників у середньому відповідно на 342 тис. осіб і на 341 тис. осіб. При цьому, по-перше, швидкість депопуляції в останні роки дещо пригальмовується, по-друге, стабілізується рівень домінування наявного населення над постійним, по-третє, виділяються регіональні особливості втрат населення. У Західному, Центральному (при зростанні у м. Києві) та Південному регіонах середньорічні значення чисельності наявного населення скорочуються найповільніше, унаслідок чого зміцнюється частка цих регіонів у складі населення України (рис. 1). За найшвидшого зменшення (на 0,86 %) людності Східного регіону, його частка у наявному населенні скоротилася із 15,13 % (2004 р.) до 14,74 % (2011 р.). Відповідно щорічне скорочення частки регіонів у наявному населенні становило у Північно-східному регіоні 0,24% і у Центрально-східному – 0,22 %.

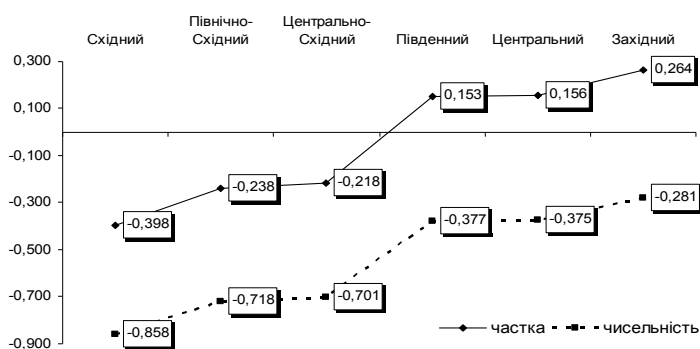

Рис. 1. Середньорічні темпи приросту чисельності та частки наявного населення регіонів України за 2004–2011 рр., % (розраховано автором за [13])

Починаючи з 1998 р. в Україні частка осіб старше 60 років у складі постійного населення перевищує 20,0 % (за шкалою Ж. Боже-Гарньє-Росета це вказує на дуже високий рівень демографічної старості суспільства) і щорічно зростає, сягнувши на початок 2013 року 21,4 %. Половина вітчизняного населення – віком понад 39 років, що на 1 рік більше за показник в Російській Федерації і на 1 рік менше за показник у Європі. До 2030 р. наші співвітчизники старішатимуть на рівні країн Європи (темپ приросту медіанного віку складе 12 %), натомість, як у Росії та у світі відповідно 13 % і 17 %.

Екстраполяція чисельності певних вікових груп населення на основі розрахованих за період 1990–2011 рр. трендів (0–14 років: $11799 - 272,85t$, $R^2 = 0,9643$; 15–24 років: $7156,1 - 102,81t + 19,127t^2 - 0,738t^3$, $R^2 = 0,930$; 25–44 років: $15093 - 91,065t$, $R^2 = 0,896$; 45–64 років: $12740 - 143,6t + 5,5384t^2$, $R^2 = 0,360$; 65 років і старше: $6249,4 + 82,227t + 1,5311t^2 - 0,151t^3$, $R^2 = 0,756$) показує, що найбільше скорочення у 2013–2014 рр. очікується серед

населення нижче працездатного віку. На тлі цієї тенденції, серед населення працездатного віку найбільше скорочення (на 12,0 % у 2013 р. щодо 2011 р.) відчуває наймолодша його група (15–24 роки). Скоротиться також за цей же період на 4,1 % чисельність населення середньої групи працездатного віку (25–44 роки) при зростанні на 1,1 % чисельності населення старше 45 років.

Аналіз динаміки складу населення у розрізі трьох вікових груп (рис. 2) показує, що до початку 2014 р. очікується скорочення частки осіб допрацездатного віку на 0,4 в. п. на тлі зростання частки населення у працездатному та післяпрацездатному віці. За підрахунками Світового банку, до середини XXI століття на десять працівників припадатиме 14 пенсіонерів. Таке співвідношення може виявитися непосильним тягарем для вітчизняної економіки. На сьогодні значна частина витрат пенсійного фонду перебивається за рахунок бюджету, дефіцит якого, у свою чергу, покривається за рахунок збільшення боргових зобов'язань. Станом на 31.08.2012 р. сукупний державний борг України досяг \$ 61,54 млрд. доларів, що в розрахунку на одного зайнятого становить \$ 3033. Зовнішні запозичення на добробут населення позитивно впливають тільки в короткостроковому періоді. М. Флейчук довела [14], що збільшення періоду та обсягів зовнішніх запозичень, їх нерациональне використання призводить до зменшення ВВП на душу населення, зростання безробіття, скорочення заощаджень і доходів громадян, зменшення їх очікуваної тривалості життя при народженні, підвищенню рівня бідності, зростання смертності й, як наслідок, втрат людського капіталу.

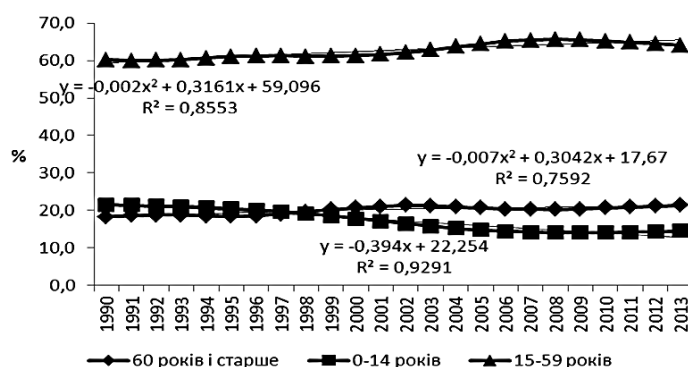

Рис. 2. Емпіричні дані та трендові моделі структури постійного населення України на початок 1990–2013 рр. (розраховано автором за [13])

На тлі зростання кількості народжених за 2001–2012 рр. на 38,8 % (із 390,7 тис. осіб до 520,7 тис. осіб) і низхідної динаміки чисельності населення, загальний коефіцієнт народжуваності (кількість народжених на 1000 осіб наявного населення) збільшився на 48,1 % (із 7,7 ‰ до 11,4 ‰), сумарний коефіцієнт народжуваності (середня кількість дітей, які народжує жінка упродовж життя) – на 41,1 % (із 1,085 до 1,531). Таким тенденціям сприяли: 1) демографічна хвиля, викликана вступом у дітородний вік покоління 80-х; 2) ефекти компенсації кризи 90-х років; 3) грошові стимули; 4) інформативні кампанії. Активуванню народжуваності сприяють заходи Уряду. Серед останніх, ухвалення у травні 2012 р. концепції Програми підтримки сім'ї до 2016 року, реалізація якої крізь призму посилення престижу сімейних цінностей, офіційної шлюбності, умотивованості до відповідального батьківства, сприятиме збільшенню народжуваності. Втім, до 2025–2030 рр. за прогнозами ООН значення сумарного коефіцієнта народжуваності не сягатиме рівня природнього заміщення (2,10) ні в Україні (1,70), ні в Росії (1,73), ні в Європі (1,76), натомість як у цілому по світу складатиме 2,29 [8, с. 10].

За сучасних реалій роль домогосподарства як виробничої одиниці, що продукуючи велику кількість дітей, реалізовувало свої потреби у забезпеченій старості та у робочій силі (при цьому, висока смертність дітей спричиняла необхідність високого рівня народжуваності) трансформувалася: діти, які працюють, зазвичай незалежні від батьків, а останні економічно не потребують допомоги від дітей. Сім'ї націлюються на створення у нечисленних нових поколіннях

високоякісного людського капіталу, а у дорослих членів – його збереження (підтримку). Відтак, викристалізовується антагонізм інтересів суспільства, зацікавленого у збільшенні народжуваності, і домогосподарства, невмотивованого щодо потреби в багатодітності.

У багатодітних сім'ях діти недоотримують благ для повноцінного розвитку. Так, у 2012 р. домогосподарства з двома і трьома дітьми відставали від родин з однією дитиною за споживанням м'яса і м'ясопродуктів на 14,6 %; яєць – на 5,3 %; риби і рибопродуктів – на 7,1 %; фруктів, ягід, горіхів і винограду – на 13,7 %. Для домогосподарств з трьома і чотирма дітьми це відставання посилюється, склавши відповідно 29,3 % і 34,1 %; 21,1 % і 15,8 %; 21,4 % і 35,7 %; 31,4 % і 21,6 %. У домогосподарствах з п'ятьма дітьми і більше – розрив ще більший: 34,1 %; 42,1 %; 21,4 %; 41,2 %. Високі рівні споживання багатодітними сім'ями картоплі, хліба і хлібопродуктів, олії та рослинних жирів пояснюється мотивами компенсування потреб дешевшими і більш калорійними продуктами. Деструктивне харчування деформує передумови повноцінного розвитку людини, сприяє зростанню неінфекційної захворюваності, скороченню тривалості працездатного періоду, зниженню продуктивності праці, погіршує адаптаційні можливості організму до змін навколишнього середовища. Спрямовуючи основну масу грошових витрат на продукти харчування, багатодітні батьки обмежують свої можливості, відмовляючись від додаткових інвестицій у навчання, підвищення кваліфікації, оздоровлення тощо.

Підвищення вікових показників укладення шлюбу за нинішньої статевовікової структури населення України зменшує шанси жіночої статі створити сімейну пару і стимулює народження дітей поза шлюбом (якщо у 1990 р. частка дітей народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, складала 11,2 %, то у 2012 р. – 21,4 %). На тлі уповільнення розлучень і їх відставання від кількості шлюбів, така динаміка також підтверджує і іншу демографічну проблему – збільшення чисельності сімейних пар без дітей. Висока смертність чоловіків обумовлює втрату репродуктивного капіталу не тільки через смерть потенційних батьків, а й через обмеження або повну неспроможність реалізації репродуктивної функції та народження дітей жінками, які залишилися без пари. Крім того, не можна недооцінювати соціальні аспекти – сирітство, виховання дітей у неповних сім'ях, погіршення матеріального становища сімей через втрату годувальника, самотність. Переважно ж чоловіки отримують вищу ренту за використання притаманних їм особистісних активів порівняно з жінками, виконання дітородної функції якими приводить до перерв у трудовій діяльності і полегшених умов праці.

Україна характеризується, по-перше, високим рівнем міграційної активності, по-друге, – змішаними потоками нелегальних мігрантів. Переважно нелегальний характер вітчизняної трудової міграції розбалансовує людський капітал, посилює навантаження на систему соціального забезпечення населення. Визначення на рівні закону еміграційного-імміграційних пріоритетів і, відповідно, квот дозволить надати цим процесам риси регламентованості, сприяти розвитку людського капіталу. Окремим напрямком повинні стати заходи щодо реемігрантів, насамперед працездатного віку. При цьому акцентується увага на необхідності здійснення таких заходів не лише в процесі повернення і реадаптації трудового мігранта, а й на етапі його перебування за кордоном, коли потрібно грамотно і коректно апелювати до мотиваційному базису його можливого повернення на батьківщину, використовуючи вади перебування на чужині [12, с. 364]. На тлі синдрому соціокультурної та економічної дезадаптації, ностальгії, сімейних обставин, проявів апартеїдних стосунків і жорстких заходів щодо мігрантів країн-реципієнтів, а також реальної перспективи затребуваності в Україні, зростає ймовірність активізації мотиваційних установок до реемігрування. За таких обставин закономірно виникнуть проблеми з адаптацією трудових мігрантів, зумовлені як трансформованими за період їх відсутності соціально-економічними та інституційними умовами життя на батьківщині, так і нашарованими тривалим перебуванням за кордоном особистісними відмінностями світогляду, життєвих цінностей, орієнтирів саморозвитку тощо. Це вимагає реалізації державою відповідної політики шляхом здійснення практичної діяльності

спеціалізованих і дотичних у компетенціях до міграційної сфери інститутів щодо успішної ре-адаптації трудових мігрантів з метою їх залучення в соціально позитивну діяльність, а, отже, недопущення втрати людського капіталу, в тому числі акумульованого за кордоном.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження вказує на наявність потенційних ризиків втрат вітчизняного людського капіталу, серед яких: скорочення чисельності людності, її постаріння, деформація вікової структури зайнятих (дефіцит молоді й збільшення частки працівників старшого віку), статеві та гендерно-трудова диспропорції, нівелювання традицій шлюбності, значний обсяг міграції трудового потенціалу й високий рівень міграційних устремлінь, особливо серед випускників вузів та ін. Заходи Уряду щодо зниження цих ризиків сприятимуть розвитку людського капіталу. Зокрема, йдеться про зміщення пріоритетів з відновлюваної медицини на профілактичну, про ефективізацію діяльності акушерсько-гінекологічних, неонатологічних, педіатричних служб, про зниження втрат людності, спричинених їх асоціальною поведінкою, про розвиток геріатричної допомоги, про формування привабливого національного ринку праці, про активізацію ефективної зайнятості, про реінтеграцію трудових мігрантів у вітчизняне суспільство, про зміцнення соціально позитивних сімейних традицій тощо.

Перспективи подальшої наукової розвідки вбачаються у поглибленому обґрунтуванні теоретико-методологічних засад демографічного потенціалу територіально-суспільної системи як чинника розвитку людського капіталу та в оцінюванні впливу демографічних детермінант на капіталізацію людського потенціалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ніколайчук М. В. *Управління людським капіталом за умов розвитку економіки знань* : монографія / М. В. Ніколайчук. – Хмельницький : ХНУ, 2012. – 201 с.
2. *Людський капітал регіонів України в контексті інноваційного розвитку* : монографія / В. П. Антонюк, О. І. Амоша, Л. Г. Мельцер та ін. ; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2011. – 308 с.
3. Вовканич С. Й. *Людський та інтелектуальний капітал в економіці знань* / С. Й. Вовканич, Л. К. Семів // *Вісник НАН України*. – 2008. – № 3. – С. 13–23.
4. *Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь* / [за заг. ред. В. Гейця, Е. Лібанової та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
5. Грішнова О. А. *Людський капітал : формування в системі освіти і професійної підготовки* : монографія / О. А. Грішнова. – К. : Т-во Знання, КОО, 2001. – 254 с.
6. Ермоченко О. Н. *Теория воспроизводства человеческого капитала и определение структуры кадрового потенциала* / О. Н. Ермоченко // *Транспортное дело России*. – 2009. – № 12. – С. 67–69.
7. Землянов Д. А. *Демографический потенциал региона как фактор развития человеческого капитала территории* / Д. А. Землянов // *Вестник Ростовского государственного экономического университета*. – 2007. – № 24. – С. 42–47.
8. *Демографічний прогноз до 2030 року для міста Львова. Звіт в рамках проекту міжнародної технічної допомоги «Розбудова спроможності до економічно обґрунтованого планування розвитку областей і міст України»* / Ж. Палладіні, Н. Ходько, Н. Левчук та ін. – Проект РЕОП, 2013 – 38 с.
9. Перепелиця Н. В. *Людський капітал у трансформаційній економіці: зміст та основні напрямки формування* : автореф. дис... канд. екон. наук : 08.01.01 / Н. В. Перепелиця. – Х., 2005. – 18 с.
10. Фаузер Р. В. *Оценка демографического и трудового потенциалов республики Коми* / Р. В. Фаузер // *Известия Коми научного центра УрО РАН*. – 2010. – № 1. – С. 105–111.
11. Шевчук Л. Т. *Втрати людського капіталу в Україні: понятійно-категорійний апарат і концептуальні положення* / Л. Т. Шевчук // *Соціально-економічні дослідження в перехідний період*. – Львів : ІРД НАН України, 2007. – Вип. 3(65). – С. 9–27.
12. Біль М. М. *Державна політика адаптації трудових мігрантів, що повернулись в Україну* / М. М. Біль, Р. Р. Рісна // *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України* : зб. наук.-техн. пр. – Львів : РВВ НЛТУ України, 2011. – Вип. 21.8. – С. 363–368.
13. *Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua>.
14. Флейчук М. *Вплив зовнішніх запозичень на соціально-економічний розвиток посттрансформаційних країн* / М. Флейчук, Р. Андрусів // *Економіка України*. – 2012. – № 1(602). – С. 16–26.